

Тошева Детелина (Франција)
Национален центар за научни истражувања
Група „Општества, религии и секуларности“
Истржувачки Универзитет, Париз
е - маил: tocheva.detelina@gmail.com

ШТО Е НЕОПХОДНО ЗА ДА СЕ СТАНЕ САМООДРЖЛИВО ДОМАЌИНСТВО НА ПЛАНИНАТА РОДОПИ, БУГАРИЈА

Апстракт: Дел од трансформациите во руралната Бугарија по падот на социјализмот во 1989 година може да се опишат како имплементација на неолибералните политики, обликувани од општите трендови како што се намалувањето на социјалната држава, воведувањето на пазарите во јавните и приватните сфери и гледиштето дека самопретприемачките поединци се најдобро опремени да живеат успешен живот во таква средина. Втората карактеристика може да се сумира како моделирање на неолиберална личност. Сепак, студиите од постсоцијалистичките околности покажуваат дека таквата личност е секогаш вкоренета во историјата и во општествените односи. Оваа статија ја продлабочува оваа анализа уште повеќе, посебно осврнувајќи се на доместикацијата на неолиберализацијата во Бугарија, при што семејството, домот и семејната енергија, до одреден степен, станаа пазарни вредности. Таа се базира на етнографски теренски истражувања спроведени од 2009 година во јужниот дел на централниот регион на Родопите. Се следи траекторијата на едно семејство што се обидува да основа семеен хотел со проширување на својата куќа, нудејќи им ја првенствено својата домашно одгледана храна на туристите и искористувајќи ги енергиите на членовите на домаќинството за таа цел. Нивниот обид да добијат парична помош од програмата на Европската Унија не успеал. Како резултат на тоа, тие се нашле многу задолжени и обврзани да работат како мигранти во Обединетото Кралство. Оваа студија на случај покажува како идејата да се постигне пазарна вредност на себеси и на домот ги исполнила одредените локални услови, така што изродила локално негуван идеал за комерцијалниот дом, како и тоа колку е тешко да се оствари овој идеал.

Клучни зборови: домаќинство, комерцијален дом, неолиберализација, Бугарија, Родопи, туризам.

Вовед

Смртта на социјалистичката економија во Бугарија веднаш беше проследена со имплементацијата на пазарниот капитализам. Вториов брзо се залагаше за неолибералните карактеристики, како што е повлекувањето на државата од обезбедувањето социјална помош, создавањето пазари во сфери во кои пазарите историски не се присутни и политички поддржано продуцирање на продлабочувањето на нееднаквостите меѓу социјалните групи (Harvey 2005). Како дел од овој процес, владите во постсоцијалистичка Европа со нетрпение ги промовираа јавните политики и создадоа повеќе подмолни институционални механизми со цел да ги поттикнат луѓето да се претворат во самопретприемачки поединци (Junghans 2001, Rose 1996). Бугарските политички водачи ја усвоија оваа глобална „логика на владеење“ (Ong 2007) со нејзино вклучување во локалната динамика. Особено, од самиот почеток на постсоцијалистичката ера, неолиберализацијата на општеството е длабоко испреплетена со големи проневери на јавните ресурси од страна на политичко - економските елити (Ganev 2007). Во овие услови, за огромниот дел од популацијата, големите стимулации за култивирање самоуверени, самоконтролирачки и самопретприемачки поединци ги намалија во целост можностите за живеење, благодарение на работата во јавниот и приватниот сектор, во комбинација со речиси исчезнатата поддршка за социјална благосостојба. Овие далекосежни пресврти веднаш ги занемарија креативните приспособувања на народот кон поранешниот економски и политички режим (Creed 1998). Така, луѓето од сите општествени слоеви и окружувања почнаа да создаваат нови форми на приспособување кон новите услови. Но, ако неолибералните мерки досега се спроведоа насекаде низ постсоцијалистичкиот свет и придонесоа за формирањето на личноста, вториот процес беше насекаде социјално и историски вграден (Makovsky 2014). За разлика од економијата во учебниците, живата економија на луѓето остана како „човечка економија“ (Hann, Hart, 2011; Hart, Lavelle, Cattani 2010), вклучувајќи ја и нејзината неолиберална верзија.

Постојат сè поголем број етнографски докази за тоа. „Ако неолибералниот проект е за создавање на личност централно дефинирана од личниот интерес, не треба да се гледа подалеку од едно село во Романија“, напиша Раду Умбрес (Umbres 2014: 142). Во анализата на случајот на индивидуален претприемач во градежниот бизнис во едно современо романско село, тој тврди дека неговата активност е јасно мотивирана од личен интерес. Но, овој претприемач развил со секој свој клиент општествен однос, практикувал пониски цени и прифатил одложени плаќања како гаранција за заемната доверба. Истражувањето на претприемачката активност во градежништвото опфаќа практики што, на прв поглед, може да се чинат како одење против неговиот личен интерес. Но, етнографијата открива дека облиците на општественоста што можат да изгледаат како контраинтуитивно однесување во свет што е воден од личен интерес,

всушност се составен дел на овој свет. Во реалноста, ова претприемачко вложување во неолибералните околности на едно романско село може да продолжи бидејќи ја има интегрирано социјалната поврзаност во срцето на своето работење (Umbres 2014).

Оваа статија се осврнува на истото интимно преплетување помеѓу неолибералната самодоверба и самостојната претприемчивост и основната човечка поврзаност. Но, таа пристапува од поинаков агол. Таа анализира студија на случај каде што едно домаќинство, жариште на поврзаност, сентимент и специфична домашна економија, се обидува да го трансформира својот дом, своите домашни земјоделски производи и својот труд со пазарни средства. Оваа микроетнографија обезбедува емпириска основа за разбирање на повеќекратните форми на адаптација на бугарските граѓани на неолиберализацијата. Семејството се обидело да се претвори себеси и својот дом во претприемачки потфат со цел да се соочи со неконтролираното исчезнување на сигурен приход во регионот. Може да се опише како обид за „доместикација“ на бугарскиот неолиберализам. Тоа значело колективен напор за искористување на енергијата на членовите на домаќинството и за реорганизирање на нивниот дом и домашен живот со цел да се усогласат со новите предизвици во особено неповолното економско опкружување.

Комерцијални домови се наоѓаат на различни места низ целиот свет. Постојат преноќишта со појадок, куќи за гости, семејни хотели, семејства што примаат гости, комерцијален престој во семејство во странство (homestays), тука ги наведувам само најраспространетите видови. Тие имаат заедничка карактеристика: домаќините се најголем дел од времето присутни во просториите на местото каде што се сместени гостите, и интеракцијата меѓу домаќините и гостите е правило. Плаќањето за услуги, дружењето меѓу домаќините и гостите, како и некоја друга форма на споделување се комбинираат за да го обликуваат целокупниот модел на комерцијалниот дом (Lynch, McIntosh, Tucker 2009). Денес постојат бројни случаи на семејни хотели, куќи за гости и преноќишта со појадок во областа каде што го реализирав теренот. Всушност, во Бугарија, собите во приватни домови беа изнесени на пазарот за туризам за време на социјалистичката ера, особено на локации на брегот на Црното Море. Карла Бетман, во една детална етнографска студија за крајбрежниот град Варна и околните одморалишта, опишува како две жени, мајка во нејзините доцни осумдесетти години и нејзината ќерка во нејзините шеесетти години, а кои таа ги запознала во 2006 година, редовно го издавале на туристите од Русија, Чешка и Полска нивниот дом од 1980-тите па наваму (Bethmann 2013: 261). За разлика од брегот на Црното Море и некои скијачки центри, кои се формирани како туристички дестинации во времето на социјализмот, јужниот дел на централниот регион на Родопите, каде што ја реализирав својата теренска работа, како туристичка дестинација се појави дури по 1989 година. Уникатната комбинација на живописни предели и потрагата по нови извори на приходи како резултат на исчезнувањето на можностите за вработување во регионот го отворија пристапот до оваа област по неколкудецениска

строга контрола, а достапноста за домување и непречената практика на домашно земјоделство и сточарство станаа главни локални средства. Постојат успешни приказни за комерцијални домови, иако никој не може да си дозволи да живее само од туризмот (Тоcheva 2015a). Напротив, овде претставувам студија на случај за семејство чија борба за трансформирање на нивниот дом во комерцијален дом имаше трагичен исход. Правејќи го тоа, ова семејство имаше цел да постигне повисоко ниво на економска стабилност. Ова семејство ја сподели локално популарната идеја според која да се издава домашно сместување му овозможува на локалното население посигурно да се соочи со предизвиците на економската неизвесност и бруталното губење на приходите. Со други зборови, изнесувањето на домот и на домашните односи на пазарот почна да се смета за предуслов за репродукција на домот како засолниште и простор на единствена блискост. Студијата на случај претставена подолу ја прикажува прво возбудливата посветеност на семејството кон новиот проект, а подоцна и катастрофалните последици од оваа посветеност.

Како да се разбере адаптабилниот одговор на семејството на неолиберализацијата? Предлагам да се користи концептот на доместикација. Во нивниот колективен труд за неолиберализацијата во урбаните средини во постсоцијалистичка Словачка и Полска, Стенинг, Смит, Роховска и Швјонтек тврдат дека „неолиберализмот ги преобликува семејните простори на домаќинството и на општествената репродукција како што ја преобликува и економијата“ (Stenning, Smith, Rochovská, Świątek 2010: 2). Овие автори добиваат инспирација од знаменитиот труд на Цералд Крид *Доместицирање револуција* (Domesticating Revolution), кој прецизно го анализира животот во едно бугарско село во текот на низа државносоцијалистички реформи и под турбулентни трансформации веднаш по падот на режимот во 1989 година (Creed 1998). Следејќи го Крид и земајќи го домаќинството како една од централните теми на нивното проучување, тие ги нарекоа „доместикација“ нивните истражувања на „артикулациите меѓу секојдневните економски практики, општествената репродукција и изградбата на неолибералните светови“ (Stenning, Smith, Rochovská, Świątek 2010: 3). Овие автори ја користат „доместикацијата“ со две значења: како локално и специфично усвојување на неолиберализмот од страна на дел од елитите и како адаптација одоздола, од поединците, домаќинствата и заедниците.

При дефинирањето на „доместикацијата“, Цералд Крид тврди дека „преку нивните секојдневни дејства селаните ја доместицираат социјалистичката револуција“. Всушност, „доместикацијата не била настан; таа била тековен процес“ (Creed 1998: 3). Домаќинството било од клучно значење за тој процес. Крид смета дека обичните активности на селаните влијаеле на социјалистичкиот систем, така што го направиле помалку неподнослив и поприватлив. Тој понатаму тврди дека, генерално, селаните се сообразиле со системот наместо да му се спротивставуваат. Овој однос се покажа како ефикасен дотолку што го натера системот постојано да се

трансформира така како што и самите селани се адаптираа. До кој степен луѓето меѓу кои работев на терен влијаеја на насоките што ги добива поширокиот економски и политички систем е отворено прашање.

Луѓето што ги проучував се борат да го трансформираат својот домашен простор, домашните односи, домашното производство и трудот на членовите на домаќинството во средства на пазарот на туризмот. Но, нудењето на нивниот домашен простор, односите и производството исто така значи дека пазарот на некој начин е интегриран во домот. Локалниот идеал и практичното донесување на оваа „доместикација“ на туристичкиот пазар во економијата на домаќинството може да се дефинира како „ниша“ (niche), концепт предложен од Ричард Вилк (Wilk 1997: 225–230) во неговата детална историска и етнографска студија за Маите Кекчи во Белизе. Ричард Вилк тврди дека:

„домаќинството не може да се из земе од својскиот систем, а ние треба да ги отфрлиме моралистичките или политичките агенди што се обидуваат да ја изедначат социјалната или економската фаза со таа на домаќинство. Подobar начин да поминеме од конкретниот случај кон поширокото соледување е да го користиме концептот на ниша. Ниша не е место или ресурс, ништо е тоа начин на производство или одредена општествена формација. За едно домаќинство нишата е комбинација од различни ресурси и техники за производство и попошувачка со кои членовите преживуваат и репродуцираат“ (Wilk 1997: 225).

Слично на тоа, обидите за „припитомување“ на бугарските форми на неолиберализација се изразени на таков начин и со такви форми што не можат да се извлекат од опфатната рамка. Не беа само специфичните локални услови апсолутно корисни за овој процес на доместикација туку треба да се земат предвид и креативните адаптации на луѓето како дел од посеопфатната шема.

Милен, чиешто авантуристичко семејно претпријатие е опишано подолу, се втурнал во нов потфат, при што тој и неговото семејство се обиделе да комбинираат неколку работи: неплатениот труд на членовите на домаќинството, производството од домашното земјоделство и домашно одгледаниот добиток, домувањето, учеството во програма на Европската Унија и заемот од банка. Сите овие ресурси требало да бидат искористени за развој на семеен бизнис во руралниот туризам, со клиенти што доаѓаат од Бугарија и од странство. Оваа студија на случај е интересна поради неколку причини. Опишаната траекторија на домаќинството ги отелотворува генералните трендови во проучуваниот регион во врска со економските трансформации од пред 1989 година до сегашниот период. Илустрира како се донесуваат одлуки во домаќинството со цел да се приспособи на новите предизвици. Приспособувањето на честите трансформации со користење на сопствените вештини и расположливите ресурси е постојана карактеристика

на селскиот живот во текот на изминатите три децении, како што било и порано (Creed 1998). Локалните луѓе постојано се приспособуваат на променливата вредност и значењето на сопственоста на земјиштето и одгледувањето на животните, на променливите предизвици поврзани со условите на постојано и несигурно вработување и на повеќе или помалку поволните услови за развој на претприемачки активности. Важно е што селаните во проучуваната област континуирано се потpirале на нивните домашни ресурси, користејќи ги алтернативно и често, истовремено, како основа на нивниот домашен живот (Gudeman, Rivera 1990) и како пазарни вредности. Траекторијата на домаќинството анализирано тука, исто така, претставува пример како животот на локалните семејства се испреплетува со стратегиите на многу поголеми економски и политички актери, како се обликува од нив, но исто така и како членовите на домаќинството упорно следат одреден идеал што го поврзува домашниот живот со туристичкиот пазар. Опишаното семејство минало низ моменти на ентузијазам и радост, како и на длабока тага и решеност да не се откажат. Етнографските детали за состојбата на умот и чекорите што ги презема ова домаќинство покажуваат дека обичните луѓе се обидуваат да се справат со пошироките процеси со мобилизирање на нивните замисли, донесување одлуки, напорна работа и користење на она што го имаат на располагање борејќи се за подобар живот.

Кога Белан започна да прима туристи

Во летото 2007 година, Милен¹, човек во средината на своите четириесетти години, отворил мал ресторан во дворот пред својата куќа, во селото Белан². Локалната жена што ме дочека во нејзината куќа за време на мојата прва посета на Белан, и која подоцна стана моја драга пријателка, ме однесе таму за да ја вкусам кујната на Милен. Главната атракција на Милен беше свежа пастрмка. Милен ќе го однесеше клиентот во малото езерце што го имаше изградено во својата градина и бараше од него да ја покаже пастрмката што сака да ја јаде. Милен ќе ја фатеше рибата, ќе ја испечеше на скара и ја сервираше неколку минути подоцна. Иако во тоа време селаните зборуваа за „ресторанот на Милен“, тоа беше семеен бизнис во кој секој член на домаќинството придонесуваше на еден или на друг начин. Ова семејство, исто така, им нудеше на своите клиенти домашна храна, како што се доматиите и компирите. Семејството можеше да послужи со вечера до педесет лица во една вечер. Од крајот на 1990-тите, туристите, главно Бугари, но исто така и странци, почнале да патуваат во областа за рекреација и планинарење, особено за време на летните одмори.

Селото Белан, со околу 350 регистрирани жители до 2010 година, се наоѓа покрај живописната планина Родопи, во регионот на Смолјан,

1 Ова име и другите лични имиња наведени во овој труд се псевдоними.

2 Името на селото е, исто така, псевдоним.

во близина на границата со Грција³. Социјалистичката држава го направила пристапот до оваа погранична зона особено комплициран за нелокалните жители во времето кога Грција припаѓала на непријателскиот капиталистички свет. За локалните жители, под комунистичка власт, владата ги ограничувала нивните движења создавајќи низа пречки при обидите тие да се движат меѓу селата, но исто така и кога се обидуваа да одат на своите полиња, ливади и шуми, кога тие биле лоцирани во близина на границата. Војската строго ги контролирала сите посебни овластувања и лични документи на локалните жители што сакале да се движат од едно до друго место во граничната зона или кога тие се обидуваа да го напуштат своето место.

Другата причина за обидот да се задржат овие села колку што е возможно поизолирани и потешко достапни за пристап бил фактот што дел од населението е составено од сунитски муслимани што го имаат бугарскиот јазик како мајчин јазик. Во Белан, донес, муслиманите сеголемо мнозинство. Пред и за време на државниот социјализам биле спроведувани насилни кампањи за промена на името неколку пати. Државносоцијалистичките власти особено успеале да ги институционализираат заплашувањето и стигматизацијата, предизвикувајќи бранови емиграција во Турција и криза на идентитетот, што сè уште се случува кај оние речиси 130 000 Бугари со муслиманско потекло, различни од турското малцинство во земјата, кои останале да живеат во својата татковина (Clayer, Bougarel 2013: 19). На пример, во првите години откако комунистите ја презеле власта, населението на едно целосно муслиманско село, кое се наоѓа буквално на границата со Грција, а во непосредна близина на Белан, било раселено како дел од поголема политичка шема со цел да се воспостави контрола врз границата и врз населението за кое постоело сомневање дека не се идентификува целосно како Бугари. На раселените лица им било дозволено да се вратат во својот роден крај неколку години подоцна. Некои избрале да се населат во Белан, искористувајќи го фактот дека се наоѓа малку поблиску до Смолјан.

Освен оваа темна страна на комунистичката политика, посветлата страна се состоела од подобрување на условите за живеење од 1950-тите години благодарение на електрификацијата и водоводите, дури и во оддалечените села расфрлени на ридовите. Многу селани ја искористиле можноста да ги реновираат своите стари куќи, особено во 1960-тите, со воведување удобства што дотогаш станале стандард за урбаниот комфор насекаде во земјата, како што се бањи и тоалети на секој кат, подобро опремена кујна и поголем број спални. Вториот бран на подобрување на локалното домување започнал благодарение на државната поддршка во 1980-тите години; државата распределила парцели за слободна употреба со цел да се изградат приватни куќи и да се обезбеди монетарна поддршка за

3 Смолјан е регионален центар во централните Родопи. Бројот на население во градот се проценува на околу 30 000. Општината Смолјан, вклучувајќи го градот и околните села (Белан е едно од нив), се проценува дека има 41 000 жители.

новодојдените што се населиле во Белан и во некои од соседните локации на оваа погранична област (Tocheva, необјавено).

Куќата на Милен била целосно реновирана и проширена во 1960-тите. Имаше два ката, со вкупно шест соби. Кога пристигнав во Белан, Милен, неговата жена Елина, нивниот син, нивната ќерка и мајката на Милен живејат во куќата. Исто така, имаше и штала каде што се чуваа овците, кравата и некои години теле. Во овој регион, домашното земјоделство и сточарство продолжија во комбинација, а честопати и како дополнување со државнокооперативното производство, како што тоа се правеше и во остатокот од социјалистичката рурална Бугарија (Creed 1998, Tocheva 2015b). Како што беше случај пред социјализмот, немаше значајни разлики во овој поглед во зависност од тоа дали селаните се од христијанско православно или од муслиманско потекло; ниту пак имаше разлики во структурата на семејството (Brunnbauer 2002). Можноста за издавање соби и сè уште постојната домашна земјоделска практика почна да има ново значење со спроведувањето на пазарната економија, како што е претставено подолу.

По 1989 година се случија големи трансформации во врска со прекуграничната мобилност. Ограничувањата од Студената војна што наметнуваа гранична контрола исчезнаа. Новата демократска Бугарија призна еднакви права и слободи на секој граѓанин, вклучувајќи го и правото да се движи слободно, иако многу од земјите воведоа визен режим. Од геополитички и идеолошки непријател, соседна Грција се претвори во привилегирана дестинација за Бугарите што бараа подобро платени работни места, не само за жителите на Родопите туку и за Бугарите воопшто (Natziprokopiou, Markova 2015). Друга локална новаторска трансформација беше доаѓањето на туристи за прв пат во историјата на овој пограничен регион. И покрај речиси непостоечката туристичка инфраструктура во овие места, регионот јужно од Смолјан е типичен во овој поглед, туристите почнаа да пристигнуваат оддалечувајќи се од родопските места што социјалистичката државна политика на туризмот ги имаше забележано како вредни за интерес, како што се ски-одморалиштето Пампорово и селото Момчиловци (в. исто така Bethmann 2013, Ghodsee 2005). Во Белан, почнувајќи од доцните 1990-ти, постепено се отворија околу десет официјално регистрирани куќи за гости (две официјално регистрирани како семејни хотели). Во соседното село (од каде што потекнуваат некои од жителите на Белан или нивни предци) беа отворени пет такви куќи, од кои две се составени од комплетно опремени бунгалови, нудејќи, исто така, храна и опрема за скара. Сите тие се фамилијарни бизниси, при што барем еден од членовите на семејството има сместување во просториите на куќата за туристи или многу блиску до неа. Како и сите нивни соседи во оваа порано речиси недостапна област, жителите на Белан почнаа да стекнуваат гордост и задоволство од новодобиениот статус на нивното место на туристичка дестинација. Селаните би укажале на фактот дека сега сите се добредојдени да се восхитуваат на убавината на регионот, да

вкусат домашно одгледана, вкусна храна и да уживаат во родопското гостопримство. Освен тоа, структурите за вработување од социјалистичкото време брзо исчезнаа по падот на режимот, а новите економски можности изгледаат сè помалку и помалку реални, како што се отворањето на мали и поголеми индустриски постројки или заживувањето на земјоделството во поголеми размери. Во овие услови, селаните почнаа креативно да се вклучуваат во угостителството за туристите користејќи ги домашните ресурси што им се достапни: нивните куќи, прехранбените производи што ги произведуваат и неплатениот труд на членовите на нивните домаќинства. Овој нов економски ресурс не беше доволно силен за да се спречи работната миграција кон надвор. Малата фабрика за преработка на дрво и фабриката за производство на кошули, главните работодавци во Белан до ден-денес, плаќаат екстремно ниски плати. Од моментот кога почнав да работам на терен во 2009 година, населението видливо се намали, иако пендуларната миграција го отежнува проценувањето на реалниот број на жители. Како што бев сведок, попишувачите беа соочени со истиот проблем кога побараа од некои селани да го назначат местото на своето постојано живеалиште. Генерално, луѓето беа длабоко свесни дека се соочуваат со ниски примања што лесно може да ја нарушат несигурната рамнотежа на нивната животна економија.

Ова беше духот на времето кога Милен и неговата сопруга Елина одлучија да започнат нов потфат на семејството. Кога првпат се запознав со Милен во 2007 година, тој беше невработен повеќе од една деценија. Тој само што се регистрирал како „земјоделски производител“, како и многу други невработени селани дотогаш. Но, ова беше административен аранжман, и сам по себе овој статус не обезбедуваше какви било приходи. Овој официјален статус ја отвори можноста за невработените селани без приходи да платат придонеси самостојно што им даваат право на јавна здравствена заштита и старосна пензија. Покрај тоа, благодарение на неговиот нов статус, на Милен му беа доделени мали суми пари од бугарскиот фонд „Земјоделство“ за земјоделско земјиште и ливади што семејството ги користеше за производство на зеленчук и за косење сено. Во тоа време, Елина беше државен службеник во канцеларијата на градоначалникот. Имаше постојана работа со полно работно време, но нејзиниот приход беше едноставно недоволен за обезбедување на семејството. Заработката на Милен од продажбата на компири и зеленчук, активност за која се зборува подолу, беше недовољно надополнување. Ова е причината зошто Милен започна туристички бизнис. Ова беше семејна активност. Во текот на летото 2007, Елина, Милен и нивните две деца учествуваа во служењето храна во ресторанот и помагаа на различни начини. Постариот син штотуку беше добил диплома како готвач во стручното училиште, додека нивната помлада ќерка штотуку требаше да почне да посетува средно училиште. Тие, исто така, нудеа добар дел од сопствените домашни производи за да ги хранат своите туристи. Мајката на Милен се грижеше за животните. Домаќинството чуваше по едно теле годишно за да биде заклано за месо и една крава за млеко. Одгледуваа

четири тони компири (еден тон за продажба и три тона за да се консумираат од страна на туристите и од семејството). Дотогаш, локалните жители имаа израз за овој тип на организација на домаќинство формирана од семејства што развиваат бизнис во туризмот: „работа во целосен круг“. Овој израз значеше собирање и сместување на туристите со користење на максимална неплатена работа во домаќинството, домашни производи и на сопствената куќа или домување што му припаѓа на семејството. Двете семејства што велеа дека навистина работат во „затворен круг“, исто така, беа познати по исцрпувачките работни денови и обврзаноста да прифатат внатрешни нееднакости, неправда и тензии. Ова беше локален идеализиран модел на учество на домаќинството на глобалниот пазар на туризмот (Тоcheva 2015a). Овој идеал изгледал особено привлечен за Милен од самиот почеток.

Претприемачкиот дух на Милен

Кога се сместив во Белан во летото 2009 година со намера да започнам етнографски теренски истражувања таму, овој бизнис се развиваше добро. Милен имаше купено комбе на старо. Доцна есента го користеше за купување компири од локалните производители и, заедно со неговите компири, ставени во вреќи во неговото комбе, возеше во две одморалишта на брегот на Црното Море. Луѓето во јужниот дел на централните Родопи произведувале компири во големо количество во текот на првата деценија по падот на државниот социјализам. Многумина од нив компирите ги разменуваа за други основни стоки, како што се сончогледово масло и детергент за време на монетарната криза околу 1997/1998 г. (в. исто така Cellarius 2000). Производството постепено се намалувало приближно до 2005 година, бидејќи евтени компири почнало да се увезуваат од Полска и од други места. Иако локалните производители биле силно погодени, родопскиот компир остана да биде дел од нивниот углед и продолжи да се продава како висококвалитетен производ. Бизнисот на Милен со компирот директно зависи од добрата репутација на родопските компири. На црноморското крајбрежје, Милен им продавал компири на сопствениците на ресторани, кои биле негови долгогодишни клиенти. Друг селанец го правел истото, но неговите клиенти биле во различен дел од земјата. Во областа околу Белан, Милен го користел своето комбе за продажба на зеленчук и овошје во околните села. Тој имал доста клиенти меѓу луѓето што живееле во оддалечените села каде што биле затворени малите продавници, и целосното снабдување со храна и други стоки се случувало благодарейќи на доаѓањето со камиони и комбиња, одвреме-навреме, како што правел и Милен.

Во 2009 година, дневните експедиции на Милен низ родопските села, како и неговите подолги патувања до брегот на Црното Море, се чини дека беа многу важни за него. Тој се сметаше себеси за добар продавач, иако немаше професионална обука како продавач. По дипломирањето на земјоделскиот факултет во времето на социјалистичкото високо

образование, Милен добил работа како агроном во државната кооператива во Белан. Тој сè уште бил млад вработен кога социјалистичкиот режим се распаднал. Тогаш, новата влада организираше многу брзо растурање на државните задруги во целата земја. Во Белан, растурањето се случило во периодот 1991/1992 година. Се случило во форма на распродажба, аукција на машините и другите средства на државната кооператива. Сите поранешни вработени морале да бараат нови можности за да заработат за живот. Набргу по ова растурање потпомогнато од страна на државата, Милен и неговата сопруга Елина се приклучиле на шест други млади селани со кои заминале да работат како земјоделски производители во рамницата, каде што почвата е плодна. Тие изнајмувале земјиште и работеле таму две години. Друг член од истата група ми кажа дека групата заработила вкупно 25 000 лева за двегодишниот тежок труд, што во тоа време било импресивно голема сума. Кога Милен и Елина се вратиле во Белан, Елина се вработила во канцеларијата на градоначалникот. Милен купил комбе и почнал да пренесува компири од селото, вклучително и оние произведени од неговото семејство, да ги продава на рестораните во хотелите во близина на брегот на Црното Море. Тој тврдеше дека продавал годишно помеѓу пет и шест тони од осумте тона што вообичаено ги одгледувало неговото семејство. Според него, во целина, помеѓу 1995 и 2010 година, тој продавал околу 100 до 120 тони компир годишно на своите клиенти на брегот на Црното Море.

Милен продолжи да купува од селаните што произведуваа поголеми количества компири приближно до 2012 година. Моите домаќини во Белан продолжија да му продаваат по неколку стотици килограми годишно. Тие сметаа дека Милен е фер со неговите соселани бидејќи секогаш им плаќа добра цена и никогаш не се обидел да ги измами. Меѓутоа, моите домаќини ми кажаа дека, бидејќи родопските компири се произведуваат на мали парцели во планински услови, без пестициди или други хемикалии, тие се со висок квалитет, но исто така се и релативно скапи. Затоа, според нив, Милен не можел да заработи многу пари од продажба само на родопските компири. Тие ми кажаа дека, на својот пат кон морскиот брег, тој купувал и поевтини компири со лош квалитет, па ги мешал со висококвалитетниот родопски компир и ги продавал како да се само родопски. На враќање назад, тој купувал овошје и зеленчук од селата во рамнината, особено сорти што не растат во оваа планинска област, и ги продавал на локалното население.

Всушност, Милен продаваше грозје, лубеници, пиперки, зелки и друго овошје и зеленчук претежно на постарите луѓе што живеат во оддалечените села каде што продавниците беа затворени. Во 2009 година, еден пријател и јас го придружувавме Милен за време на неколку вакви патувања. Уживаше во нашето друштво. Тој беше среќен да раскажува приказни возејќи го своето комбе. Она што изгледаше особено важно за него беше да покаже дека има посебни комерцијални вештини. Додека возевме на планинските патишта, среде прекрасната убавина на Родопите, до села со, често, не повеќе од стотина жители, со куќи расфрлени ваму-таму, гордо раскажуваше како шверцувал стоки кога бил сè уште неженет, млад човек.

Во доцните 1980-ти години, тој се вклучил како градежен работник на едно големо градилиште во Советскиот Сојуз. Другите селани го сториле истото во исто време, надевајќи се дека ќе заработат некои дополнителни пари. За време на неговите патувања натаму и назад, тој се обидел да купува фармерки и патики од Бугарија и илегално да ги пренесува во Советскиот Сојуз. Тој ја продавал својата стока на луѓето во СССР, кои, во тоа време, имале поограничен пристап до такви „западни“ стоки. Таквите посакувани стоки биле релативно подостапни во Бугарија, иако официјално не се продавале, но можело да се набават на црниот пазар. По неколку години во Советскиот Сојуз, се вратил во својот роден Белан, се вработил како агроном и се оженил со Елина. Тој ја изгубил оваа работа релативно наскоро. Но, за него, ова не изгледало како трауматично искуство. Спротивно на тоа, повеќето селани што имале работни места во државната кооператива, ми кажуваа дека овој настан предизвикал хаос на индивидуално и колективно ниво.

Кога, во 2009 година, Милен се посетуваше на овој момент, тој нагласи дека имал посебни лични предиспозиции за работа во трговијата. Неговите родители работеле во социјалистичкиот комерцијален систем. Неговиот татко бил одговорен за снабдување на сите продавници во областа Белан. Милен беше горд на семејната поврзаност со трговијата, иако би било погрешно да се генерализира, велејќи дека, во време на доцниот социјализам, другите селани имале големо почитување за активности какви што имал неговиот татко. Наспроти тоа, во социјалистичката економија на недостиг, луѓето што заземале позиции што дозволувале привилегиран пристап до ретки потрошувачки добра честопати биле обвинувани за профитирање и обезбедување на сите свои семејства на сметка на остатокот од населението (Kaneff 2002). Во реалноста, бизнисот на Милен со овошје и зеленчук имаше малку заедничко со работата за снабдување на селските продавници во рамките на државниот социјалистички систем. Меѓутоа, треба да се напомене дека во сите социјалистички економии на Источна Европа и Советскиот Сојуз имало луѓе познати по нивните претприемачки вештини, иако никој не бил регистриран како „претприемач“ (в. Annist 2014). Сепак, Милен открил дека наследил добри вештини за продажба од неговиот татко. Кога се приближуваше до село со комбе полно со овошје и зеленчук, тој почнуваше да се шегува: „Погледнете сега како ќе ги добијам сите пени на бабите“. Навистина, речиси целата негова стока брзо се продаваше. Вкупниот промет што тој го најавуваше со гордост кон мене и мојот пријател на крајот на денот беше секогаш најмалку трипати поголем од вкупниот износ што произлегуваше од моите лични пресметки врз основа на моите набљудувања и на евиденцијата напамет во текот на денот.

Претерувањата на Милен значеа дека тој сакаше да поверуваме дека е добар продавач. Но, пред сè, требаше да се убеди себеси. Милен беше силно мотивиран да продава што е можно повеќе; тој очајно имаше потреба да создаде добивка. Неговото семејство сега се соочи со огромен предизвик. Милен и Елина презедоа нешто што излезе дека е авантуристичка одлука, а

што ги доведе до непредвидени тешкотии. Милен започна проект поддржан од програмата САПАРД (SAPARD – Специјална пристапна програма за земјоделство и рурален развој) на Европската Унија. Ова излезе дека е огромна грешка.

Создавање семеен хотел

Во 2006 година Милен слушнал за средствата на САПАРД - фондските за рурален развој од канцеларијата на бугарскиот државен фонд „Земјоделство“ во Смолјан. Во декември 2006 година потпишал договор во рамките на САПАРД. Според овој договор, тој морал да изгради семеен хотел како дел од планот поддржан од ЕУ за развој на рурален туризам во областа и да им помогне на луѓето да развијат претприемачки активности во туризмот. Тој зел кредит од голема банка од Бугарија – 200 000 лева. На крајот на изградбата, фондот на ЕУ требало да му врати на Милен педесет проценти од вкупниот износ на заемот, така што Милен би можел да ги врати парите на банката. Другите педесет проценти што Милен морало да ги врати во банката во текот на следните неколку години требало да произлезат од семејната добивка од семејниот хотел. На Милен и Елина им било кажано дека овој механизам треба да го поддржи развојот на алтернативниот во масовен туризам и дека, исто така, треба да му помогне на локалното население да најде излез од економскиот пад на Родопите. По затворањето помогнато од страна на државата на мали индустриски постројки и на државни кооперативи и по сериозните кратења во големите сектори што нудат вработување, како што се образованието и здравството, Милен и Елина помислиле дека оваа добра намера има совршена смисла.

Во мај 2007 година започнала изградбата на семејниот хотел. Хотелот располага со капацитет за сместување на дваесет лица. Изграден е како проширување на куќата. Постои врата што ја поврзува семејната куќа и хотелот. „Ова е практично, тоа ни ги олеснува работите, на пример, кога ги переме алиштата, на пример“, рече Милен. Милен и Елина сакале нивниот хотел да биде физички поврзан со просторот во кој живее семејството, исто како и огромното мнозинство од другите локални луѓе што ги сместуваат туристите. Покрај тоа, името на хотелот е комбинација од името на синот и името на ќерката на Елина и Милен. Овој избор го потврдува фактот дека семејството е поврзано на длабоко емоционален начин со оваа зграда. За нив терминот „семеен хотел“ не е само назив.

Градежните работи биле направени од страна на надворешна компанија ангажирана од Милен. Во оваа област, ангажирањето на надворешна компанија во никој случај не е вообичаен начин за градење куќи, нивно проширување или при подигнување нови згради за туристи. Локалните жители имаат тенденција да ја привилегираат неплатената работа на роднини и познајници. Кога тоа не е доволно, тие прибегнуваат кон ангажирање работна сила на доверливи и добро познати локални

претприемачи од мал обем. Милен го напуштил овој модел; тој сакал целата работа да биде направена од една професионална компанија, наместо да се занимава со лични аранжмани и можни прекини во случаи кога работниците или материјалите се недостапни во процесот на градење, како што обично се случува кога работата се прави „со познајници“. Всушност, официјалниот договор што тој го потпишал не му оставил друг избор. Договорот го обврзал да склучи договор со регистрирана компанија што обезбедува пријавена работа. Во очите на неговите соселани, ваквиот избор се покажал како катастрофален, за што ќе дискутирам подолу. Изградбата на хотелот на Милен завршила на 31 мај 2008 година. Веднаш потоа била испратена локална комисија на претставници на програмата САПАРД и на фондот „Земјоделство“ за да се провери резултатот и да се даде конечно одобрување. Комисијата утврдила недостиг на усогласеност со барањата на ЕУ. Дотогаш Милен веќе имал ставено голема табла на ѕидот на хотелот, информирајќи дека хотелот е изграден со поддршка на програмата САПАРД. Тој бил должен да го стори тоа, рече тој, иако комисијата била исклучително скапа за него – 1000 лева. Кога комисијата одбила да даде овластување да се изврши исплата, целосно лут, Милен се одлучил да ја смени комисијата.

Елина ми кажа дека, додека ја подготвувале апликацијата, семејството потрошило значителни суми пари за да ги заврши сите документи, бидејќи јавната администрација во Бугарија обично им наплаќа на граѓаните за разните услуги. Елина рече дека нивниот деловен план, клучен документ на апликацијата, бил составен од познајник, кој направил навистина професионална работа. Овалице добро ги познавало процедурите. Помошта на овој пријател била подобра алтернатива отколку да се ангажира консултантска компанија. Обично, Бугарите што сакаат нивните апликации за финансирање од ЕУ да бидат успешни се обраќаат на консултантски компании за подготовка и поднесување на апликациите. Милен и Елина не се обратиле кон консултантска компанија; тие се потпреле на нивниот познајник. Елина ми кажа дека, во моментот на конечната евалуација во 2008 година, „веќе немавме стабилна врска во фондот“, имплицирајќи дека оваа „врска“ им помогнала одвнатре проектот да биде прифатен во првата фаза од евалуацијата. Бидејќи не ангажирале консултантска компанија, немале кому да му се обратат за помош сега. „Барањето за формирање на втора комисија за оценување со цел да се преоцени хотелот значеше дека мора да се извадат уште многу други документи! Ова е исклучително скапо. А во тој момент, само што бевме го платиле осигурувањето за хотелот, што значеше 1500 лева.“

Неуспешниот аранжман со САПАРД значел дека Милен и Елина зеле заем од 200 000 лева, ги потрошиле сите пари за да ја платат градежната компанија и се нашле, според локалните стандарди, многу задолжени. Луѓето од селото чувствуваат длабока емпатија за семејната состојба. Но, исто така, беше вообичаено да искажуваат и критики. Милен ангажирал надворешна компанија. Тој не требало да го стори тоа, многумина коментираа. Тој бил должен да ги следи барањата на ЕУ и немал избор ако

сакал да се вклучи во програмата САПАРД. Но, ова било премногу храбар чекор, коментираа селаните. Друг селанец, чие семејство има развиено еден од најуспешните туристички бизниси во областа, ми кажа дека семејството се обидело да аплицира и порано во друга програма на ЕУ. Но, сложеноста на официјалната процедура и неофицијалните очекувања на различни локални функционери за примање мито и услуги ги одвратило нив (Тоcheva 2015b: 148–150). Тие решиле да се потпрат на своите роднини и на доверливите соселани со искуство во градењето, односно да им дадат предност на личните врски, неплатената работа, реципрочната поддршка и да им платат само на доверливите работници. Катастрофалното искуство на Милен со програмата САПАРД само ја потврди локалната мудрост. Најраспространето беше мислењето дека Милен требало да направи како и сите други што ги прошириле своите куќи, изградиле нови објекти или едноставно ги адаптирале своите домови за да примаат туристи; тој требало да се сврти кон локалната работа, кон селаните што имаат професионално искуство во градежништвото, како и кон мали локални претприемачи. Целиот напор сигурно ќе траел многу подолго поради можната привремена недостапност на работниците и машините, но Милен потоа ќе можел да се потпре на работниците и нивната добра работа. Генерално, тоа би било далеку поевтино, и работата би била со повисок квалитет. Откако компанијата го предаде хотелот, Милен неколку пати бараше соселани што имаа искуство во градежните работи, вклучително и некои од мажите од семејството каде што јас престојував, кои му помагаа во средувањето на опремата во бањите, како и во секакви други поправки.

Во март 2010 година, кога стана јасно дека нема никаков излез, туку да ѝ се вратат парите на банката, Елина ми кажа како гледа на ситуацијата: „Единствениот начин за нас е да примаме гости, [за да се осигуриме дека] им се допаѓа местото, да продадеме ниви или ливади кога пазарот за земјиште ќе се подобри и на тој начин да ги вратиме парите на банката“. Но, во наредните години, добивката од хотелот и ресторанот се покажа во голема мера како недоволна за да се надомести заемот. Во 2015 година, по мала хируршка операција, Елина сериозно се разболе и почина. Набргу потоа, Милен и неговиот постар син заминаа во Обединетото Кралство како непријавени земјоделски работници. Тие ретко се враќаат назад. Парите што ги заработуваат се испраќаат до бугарската банка. Банката ја презеде контролата врз парцелите земја (тие се релативно мали во оваа планинска област) што му припаѓаат на семејството, што Милен ги беше заложил. Неколку од овие парцели беа продадени на аукција од страна на регионалниот суд во Смолјан. Последната продажба се одржа во ноември 2018 година, кога шест мали парцели беа огласени за продажба од страна на судот. Парите отидоа во банката. Милен е решен да ги врати парите. За него задржувањето на семејниот хотел е од суштинско значење за повторно враќање на чувството за дом. За него хотелот е дел од визијата за подобра иднина на неговото семејство, дури и без неговата сопруга. Не можам да шпекуирам за тоа колку неговите деца го делат неговото гледиште.

Неговата ќерка, и покрај ненадејната загуба на нејзината мајка, успеа да се запише како студент по медицина. Нејзиниот татко и сестрите на нејзината мајка со кои живее сега силно го поддржуваат нејзиниот план да стане лекар. Иднината ќе ни покаже како ќе изгледа враќањето на Милен и на неговите деца во Белан.

Милен следел некои општи трендови во областа: тој бил обучен и работел како агроном, професија од социјалистички тип во овие села, ја изгубил својата работа со растурањето на државната кооперација, на почетокот од 1990-тите култивирал земјиште со други локални семејства, одгледувал компири и ги продавал сопствените, како и други производи од соселаните, потоа го започнал својот семеен туристички бизнис користејќи домашни ресурси и труд на членовите на домаќинството. На крајот, Милен и неговиот син заминале како земјоделски работници за плата во Обединетото Кралство, како што направиле најмалку десетина соселани приближно до 2012 година. Но, Милен се впуштил во активности надвор од економските рамки што се сметаат како прифатливи на локално ниво. Тој зел голем заем од банка, започнал со проект од ЕУ, ангажирал надворешна компанија за изградба на хотелот. Сите овие актери се надвор од неговата контрола; влијанието врз нивните одлуки е надвор од неговиот дофат. Неговата доверба во системот, односно, во неговиот случај, во комбинацијата од банката, приватната градежна компанија и локалните претставници на фондот на ЕУ и бугарскиот фонд за земјоделство, се покажа како претерана.

Заклучок

Би било погрешно да се тврди дека оние луѓе во Белан што се занимаваат со мал бизнис во туризмот, поседувајќи куќи за гости и нудејќи храна произведена на нивна земја, всушност ја одобруваат идеологијата промовирана од државата, според која поединците и семејствата треба да се потпираат на себеси. Би било еднакво погрешно да се тврди дека, во нивните очи, државната поддршка што постојано се намалува за обичните луѓе е најдобриот начин за одржлив модел на економијата, без оглед на бугарската владина пропаганда и медиумите што власта ги стави под своја контрола. Луѓето во Белан не мислат дека можат да им се спротивстават или да ги отфрлат условите наметнати однадвор, како што е постојаното намалување на поддршката од страна на државата и политиките што ги поттикнуваат да прифатат работа дури и за најмизерни плати. Но она што тие креативно се обидуваат да го направат е справувањето со некои аспекти на неолиберализацијата на свој начин. Некои од нив, а семејството на Милен е дел од оваа група, направиле некои аспекти на неолиберализацијата да станат составен дел од нивната дефиниција за најпосакуваната форма на домашен живот. Тие активно го изградиле идеалот на домаќинството во кое домаќинството е специјален локус каде што материјалниот живот и единствената форма на заедништво се длабоко испреплетени. Тие се

обиделе да го изнесат на пазарот својот дом, своето производство и трудот на домаќинството.

Оваа студија на случај од бугарските Родопи покажува колку точно етнографијата на обичните селски луѓе, на нивните специфични траектории, аспирации, радости, болки и на нивната немирна борба за подобар живот, овозможува разбирање на трансформацијата на домаќинствата во дваесет и првиот век. Животот на ова семејство и нивната посакувана иднина се интегрирани во пошироките процеси на неолибрализацијата и глобализацијата. Всушност, жителите на рурална Бугарија никогаш не биле навистина отсечени од односите со урбаните центри и од глобалниот свет. Во моментот, транслокалните врски се составен дел од животот на речиси секое домаќинство на село (Duijzings 2014; Kaneff 2014). Во услови кога руралното е силно овоплотено во глобалниот свет, приказната на Милен носи докази за фактот дека профитабилната глобализација (обезбедување храна и сместување на туристите) може брзо да се трансформира во глобализација што казнува (мигрантска работа во странство без документи).

Приказната на Милен, исто така, е за трагедија што се случи поради неуспешниот обид да добие поддршка од националните и од европските инструменти дизајнирани прецизно да им помогнат на обичните луѓе да започнат нов бизнис. На одреден начин, официјалните институции конципирани да им помогнат на луѓето како Милен и неговото семејство да научат како да станат уште посамоодржливи. Како што напиша Ает Анист (Aet Annist) врз основа на нејзината компаративна етнографија на неолибералниот пресврт во две села во Јужна Естонија: „На дифузен и децентрализиран начин државата, ставајќи ја одговорноста врз поединецот, создава услови што се спротивни на зајакнувањето“ (Annist 2014: 100). Анализата на улогата на државата на Ает, во случајот со Милен, важи и за ЕУ. Локалната желба за вистинска самоодржливост на дел од самостојните домаќинства претпријатија стана уште посилен како резултат на ненамерната лекција што ја научиле од бугарскиот фонд и од програмата на ЕУ. Во очите на локалното население, државните и ЕУ-„поддржувачки“ инструменти мора да бидат уште појасно чувани што подалеку и да се спречи нивно навлегување локално, со цел да се заштити економската „ниша“ на селскиот туризам во домаќинството.⁴ Неодамна едно семејството што нуди домашно сместување на туристи доби субвенции од ЕУ. Но, овие субвенции се користат за одгледување на зеленчук во мала стаклена градина, многу мал проект што практично нема ризик за семејството. Неуспешниот обид

4 Во април 2019 година, новинарска истрага откри голема шема на проневера. Повеќе од една деценија, државните службеници и другите привилегирани лица го искористувале финансирањето на ЕУ, достапно преку бугарскиот фонд Земјоделство, со цел да си градат куќи и приватни вили. Види: https://www.svobodnaevropa.bg/a/29884322.html?fbclid=IwARoOg_lrx96kXdqRs8PAcutzg-k5v_EXRl-8DB4yFBZvJQh5ZoDJWACStHk и https://www.svobodnaevropa.bg/a/29912269.html?fbclid=IwAR34GfHbp-abVT-1me92Y-l2Ytfdpwb9g7ZlUg-SuR_b1RTSm5mK279WyunY

на Милен да добие поддршка од овие организации не направи штета само на семејниот бизнис. Тој предизвика неизмерно страдање на членовите на семејството и поттикна длабока емпатија меѓу селаните. Без разлика на тоа каква била грешката на Милен кога аплицирал во програмата на ЕУ, за него и за неговото семејство последиците беа сурови, во целост. Судската постапка го остави отворен патот на банката да ги оствари своите грабливи практики. Сепак, не е помалку вистина дека за Милен заработувањето пари од работа во странство е исто така начин да се воспостави повторно контрола врз нивниот хотел. Ова е бизнис околу кој тој, сè уште, се надева еден ден да го обедини семејството. На одреден начин, неолибералната самоодржливост на семејството и домот како делумно пазарни стоки сега неразделно им припаѓаат на плановите на Милен за подобра иднина.

Литература

- Annist, Aet. 2014. 'Losing the Enterprising Self in Post-Soviet Estonian Villages'. *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*, edited by Nicolette Makovicky. 89–108. Farnham, UK: Routledge, Ashgate Publishing.
- Bethmann, Carla. 2013. *Clean, Friendly, Profitable"? Tourism and the Tourism Industry in Varna, Bulgaria*. Berlin: LIT.
- Brunnbauer, Ulf. 2002. 'Families and Mountains in the Balkans: Christian and Muslim Household Structures in the Rhodopes, 19th-20th Century'. *The History of the Family* 7 (3): 327–350.
- Cellarius, Barbara A. 2000. 'You Can Buy Almost Everything with Potatoes': An Examination of Barter During Economic Crisis in Bulgaria'. *Ethnology* 39 (1): 73–92.
- Clayer, Nathalie, Xevier Bougarel. 2013. *Les musulmans de l'Europe du Sud-Est. Des Empires aux États balkanique*. Paris: IISMM – Karthala.
- Creed, Gerald W. 1998. *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Duijzings, Ger, ed. 2014. *Global Villages: Rural and Urban Transformations in Contemporary Bulgaria*. London, New York: Anthem Press.
- Ganev, Venelin I. 2007. *Preying on the State: The Transformation of Bulgaria after 1989*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Ghodsee, Kristen. 2005. *The Red Riviera: Gender, Tourism, and Postsocialism on the Black Sea*. Durham: Duke University Press.
- Gudeman, Stephen, Alberto Rivera. 1990. *Conversations in Colombia: The Domestic Economy in Life and Text*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hann, Chris, Keith Hart. 2011. *Economic Anthropology: History, Ethnography, Critique*. Cambridge: Polity.
- Hart, Keith, Jean-Louis Laville, Antonio David Cattani, eds. 2010. *The Human Economy: A Citizen's Guide*. Cambridge: Polity.

- Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatziprokopiou, Panos, Eugenia Markova. 2015. 'Labour Migration and other Forms of Mobility Between Bulgaria and Greece: The Evolution of a Cross-Border Migration System'. *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, edited by Hans Vermeulen, Martin Balwain-Edwards, Riki van Boeshoten. 183–08. Cham: Springer Open2.
- Junghans, Trenholme. 2001. 'Marketing Selves: Constructing Civil Society and Selfhood in Post-socialist Hungary'. *Critique of Anthropology* 21 (4): 383–400.
- Kaneff, Deema. 2002. 'The Shame and Pride of Market Activity: Morality, Identity and Trading in Postsocialist Rural Bulgaria'. *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*, edited by Ruth Mandell, Caroline Humphrey. 33–51. Oxford: Berg.
- Kaneff, Deema. 2014. 'Rural – Urban Relations in a Global Age'. *Global Villages: Rural and Urban Transformations in Contemporary Bulgaria*, edited by Ger Duijzings. London. 33–51. New York: Anthem Press.
- Lynch, Paul A., Alison J. McIntosh, Hazel Tucker, eds. 2009. *Commercial Homes in Tourism: An International Perspective*. London, New York: Routledge.
- Makovicky, Nicolette, ed. 2014. *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Farnham, UK: Routledge, Ashgate Publishing.
- Ong, Aihwa. 2007. 'Neoliberalism as Mobile Technology'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 32 (1): 3–8.
- Rose, Nikolas. 1996. *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stenning, Alison, Adrian Smith, Alena Rochovská, Dariusz Świątek. 2010. *Domesticating Neo-Liberalism: Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Oxford: Wiley.
- Tocheva, Detelina. 2015a. 'They Work in a Closed Circle': Self-Sufficiency in House-Based Rural Tourism in the Rhodope Mountains, Bulgaria'. *Oikos and Market: Explorations of Self-Sufficiency after Socialism*, edited by Stephen Gudeman, Chris Hann. 137–161. New York: Berghahn Books.
- Tocheva, Detelina. 2015b. 'Kurban: Shifting Economy and the Transformations of a Ritual'. *Economy and Ritual: Six Studies of Postsocialist Transformations*, edited by Stephen Gudeman, Chris Hann. 107–136. New York: Berghahn Books.
- Tocheva, Detelina. Необјавено. *Building a House with Unpaid Labour: The Changing Meaning of a Fictitious Commodity*.
- Umbres, Radu Gabriel. 2014. 'Building on Trust: Open-ended Contracts and the Duality of Self-interest in Romanian House Construction'. *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*, edited by Nicolette Makovicky. 127–143. Farnham, UK: Routledge, Ashgate Publishing.

Wilk, Richard R. 1997 (1991). *Household Ecology: Economic Change and Domestic Life among the Kekchi Maya in Belize*. DeKalb: Northern Illinois University Press.